

Doi: 10.56737/2953-7843-2024.06-125

ՄԻ ԳՐՔՈՅԿԻ՝ ԱՌԻԹՈՎ²

«Խլի՛ր ժողովրդից իր պատմութիւնը, եւ ընդամենը
հարիւրամեակ անց ամբոխի կվերածուի, իսկ
աւելի ուշ կղաղմայ նախիր»:

Մեր անցեալը խլել կամ գոնէ եղծել ցանկացել են անյիշելի ժամանակներից: Մեր նախնիներին, նահապետներին փորձել են մեզնից պոկել, հեռացնել ու իրենց մօտեցնել, իրենցը դարձնել, ստիպել մոռանալ, որ մեր հայրենիքը կոչուել է Աստուածների երկիր³, Տապանակիր լեռան աշխարհ, «Տուն Թորգոմայ», իսկ ազգն՝ Ասքանազեան: Մեր պատմութիւնը փորձել են բեկոր-բեկոր անել, մասնատել եւ համոզել, թէ մի շրջանը միւսի հետ կապ չունի՝ Արատտան ուրիշ է, Ուրարտուն ուրիշ, Միտանին ուրիշ, Հայասան ուրիշ... տարբեր ժողովուրդների կազմաւորումներ են... Եւ եղծարարներն իրենց նպատակի սիրոյն չեն խնայել ո՛չ ջանք, ո՛չ եռանդ, բայց ո՛չ յաջողել են եւ ո՛չ իսկ կյաջողեն: Սակայն խոչընդոտը մեր յամառ պայքարը չէ, կամ անզիջում դիրքը: Պարզապէս մեր պատմութիւնն արձանագրուած է այնքան վաղուց, այնքան շատ ու այնքան հաւաստի աղբիւրներում, որ զեղծարարութեան յամառ ճիգերը միեւնոյնն է ձախողման եւ դատապարտուած: Ուստի ստիպուած եղան այլընտրանքային ուղիներ ու եղանակներ մշակել:

¹ «Արոնցեան մտածումներ», կազմեց Մանաւազդ սարկաւազ Մկրտչեանը, սուրբ Էջմիածին, 2024:

^{2*} Ստացուել է 2.10.2024, գրախօսուել է 9.10.2024:

էլ. հասցէ՝ targmanich1@mail.ru, arshakm48@gmail.com:

³ Եւսեփոսի Պամփիլեայ Կեսարացւոյ Ժամանակականք, մասն Ա., Ժամանակագրութիւն պատմական, Վենետիկ, 1818, էջ 35, հմմտ. «Յետջրհեղեղեան օրերն Արարատեան երկրում (Հստ հին աղբիւրների)», Երեւան, 2016, էջ 42:

Հերթական ճիգը ձեռնարկուեց նորերս, որոշուեց խառնաշփոթ ստեղծել Հայոց եւ Հայաստանի պատմութիւն եզրերը փոխարինելով⁴: «Յանկարծ պարզուեց», որ հազարամեակներ փորձուած, բիւր-բիւրաւոր տպաքանակների շապիկներին դրոշմուած «Հայոց պատմութիւնը» չէր արտայայտում «ենթադրելի կամ ցանկալի» իմաստը: Թէ Հայոց-Հայաստանի-Հայերի-Հայ ժողովրդի պատմութիւն բառափոխութիւններով ինչ նպատակներ են հետապնդել, կամ առարկայի ուսումնասիրութեան ծիրից ինչ դրուագներ են ցանկացել դուրս մղել, պատմագիտութեան բնագաւառից է, սակայն զուտ բանասիրական տեսանկիւնից պէտք է նկատել, որ բնիկ ազգային, դասական հայերէնով կազմուած, մեր պատմութեան արշալոյսից ի վեր կիրառուած, խորիմաստ եւ սեղմ (երկվանկ) ձեւը ուզում են փոխարինել երկար՝ (քառավանկ), ընդամենը 1600-ամեայ պատմութիւն ունեցող ու նիւթը մակերեսային ներկայացնող տարբերակով, որ նաեւ օտար (կամ աշղպիսին թուացող) ածանց է ստացել:

Բանասիրական ասպարէզի մէկ այլ հանգամանք է հետեւեալը. «Հայոց պատմութիւն» կապակցութեան մէջ «Հայոցը» կարող է ընկալուել եւ որպէս երկիր՝ «Հայաստան աշխարհ», եւ որպէս ժողովուրդ՝ «ազգ Արամեան, որ ի Հայկայ Թորգոմեան Յաբէթեանց»⁵: Այստեղ արհեստականօրէն ծագեցւում է մի խնդիր. «Իմաստային հանգամանքն» ի նկատի ունենալով՝ նոյն բառն ստիպում են գրել մերթ մեծատառ, մերթ փոքրատառ: Սա կանոն է, որ մէկը կամ մի խումբ լեզուաբաններ երկնել են, թէ երկիր մատնանշելիս Հայոցը պէտք է գրուի մեծատառ, միւս դէպքում՝ փոքրատառ⁶: Իրականում լեզուաբանութիւնը, յատկապէս դրա՝ մեծատառ-փոքրատառերի «գիտական ուսումնասիրութեամբ» զբաղուող մասը, համատիեզերական նորութիւնների եւ յայտնագործութիւնների ասպարէզ չէ. գրերի ստեղծումից ի վեր դրանց կիրառութեան բոլոր նրբութիւնները բազմիցս ուսումնասիրուել են, եւ լեզուաբանական՝ թէ՛ ժամանակային, թէ՛

⁴ Տե՛ս <https://www.azatutyun.am/a/hayots-patmouytan-pokharen-dprotsneroum-kdasavandvi-hayastani-patmutyun-karavorutyunn-yndunets-oroshumy/33030701.html>:

⁵ Տե՛ս «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», Հայ բառաչօղուածը:

⁶ Ըստ այսմ. (տե՛ս օր.՝ «Մեծատառ, թէ՛ փոքրատառ», Երեւան, 2003) «Ամենայն հայոց կաթողիկոս բաղադրյալ անվանման միայն առաջին բաղադրիչը պիտի գրել մեծատառով (էջ 20)... Հայոց-ը գրուում է փոքրատառով, երբ նշանակում է «հայկական», «հայերի», «հայերին բնորոշ», ինչպէս՝ հայոց հող, հայոց բնաշխարհ, հայոց թագաւոր, հայոց երկիր եւ այլն» (էջ 24): Թէ ինչո՞ւ Հայոց թագաւոր կամ կաթողիկոս կապակցութիւններում երկիրը չի կարելի հասկանալ եւ մեծատառ գրել, մշուշոտ է:

գաղափարական առումով յետին միջամտությունը միայն փչացրել է դարերով կիրառուած մեծատառա-փոքրատառա-գրությունը՝ շարագրման պարզ գործընթացը դարձնելով խնդիր, վարժություն ու հարց՝ քննաթերթերի եւ բաղձալի միաւորների համար: Մինչդեռ «Հայոց պատմութեան» լեզուաբանական լուծումը բացառիկ պարզ է ներկայանում. «Հայոց» բառը, իր արտայայտած իմաստից անկախ, սեռական հոլովածէն է «Հայք» բառի, որ ցանկացած դէպքում պիտի գրուի մեծատառ՝ անկախ «մեծատառագէտ լեզուաբանների» տենչերից, իղձերից ու ցաւալի կամ անցաւ երկունքներից:

Միանշանակ է, որ դասական հայերէնում «Հայոց» բառն իր մէջ ամփոփում, հետեւաբար նաեւ արտայայտում է բոլոր այն իմաստներն ու տարբերակները, որ վերելում շարեցինք իրար կողքի: Հայերէնից՝ առաւելաբար գրաբարից փոխանցուելիս է, որ պէտք է տարբերակուի, թէ Հայոցը որ իմաստով է կիրառուած: Իսկ դա հնարաւոր է կատարել միայն անմիջական դէպքերի, շարակարգի քննութեամբ: «Հայոց պատմութիւն» կապակցութեան թարգմանությունը դիտարկելու համար իբրեւ լաւագոյն օրինակ պէտք է յիշենք Պատմահօր գիրքը: Եւ այսպէս՝ թարգմանութեան, այն է՝ ընկալման ինչ տարբերակներ են առկայ Մովսէս Խորենացու «Պատմութիւն Հայոցի» համար: Աշխարհաբար թարգմանությունների պարագային ընդհանրապէս դիտարկման առարկայ չկայ, որովհետեւ Հայոց բառը նոյնութեամբ փոխանցւում է⁷: Ռուսերէն, օրինակ՝ էմինեան թարգմանություններում Խորենացու գրքի վերնագիրը «Հայաստանի պատմութիւն»⁸ է: Նոյնն է նաեւ Գագիկ Սարգսեանի հրատարակութեան ձեւակերպումը⁹, այսինքն՝ հայագիկ հեղինակները, որ ստանձնել են ռուսերէն թարգմանելու գործը, «Հայոց» բառը հասկացել ու փոխադրել են «Հայաստանի» ձեւով, ոչ երբեք հայերի: Ի տարբերութիւն ռուսերէնի, գիրքն անգլերէն թարգ-

⁷ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԵՐ, Հայոց պատմութիւն, աշխարհաբար թարգմանեց եւ լուսաբանեց Խորէն Եպիսկոպոս Ստեփանէ, Ս. Պետերբուրգ, 1898, հմմտ. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԵՐ, Պատմութիւն Հայոց, թարգմանութիւնը, Ներածութիւնը ծանօթագրութիւններն ակադ. Ստ. Մալխասեանցի, Երեւան, 1968:

⁸ *Скн* История Армении Моисея Хоренского, перевелъ съ Армянскаго и объяснилъ н. Эминъ, Москва, 1858, հմմտ. История Армении Моисея Хоренского, Новый Переводъ Н. Эмина, Съ примѣчаниями и приложениями, М., 1893: Նոյնն է նաեւ Խալաթեանցի կիրառած տարբերակը՝ «Армянскій эпосъ въ Исторіи Армении Моисея Хоренскаго», Մոսկուա, 1896:

⁹ *Скн* МОВСЕС ХОРЕНАЦИ, Перевод с Древнеармянского языка, Введение и примечания Г. Саркисяна, Ереван, 1990:

մանուկեամբ դարձել է «History of the Armenians»¹⁰, այսինքն՝ թարգմանչի պատկերացմամբ «Հայոցը» մատնանշել է ժողովրդին: Հարկ է նկատել, որ «Հայոց պատմություն»-«Պատմություն Հայոց» կապակցությունը վաղուց անգլերէնով թարգմանուած եղել է, եւ Թօմասօնի արածն ամենեւին առաջին, դողդոջուն ու խարխափող փորձը չէր, որ ճանապարհ պիտի բացեր, եւ որի դէպքում ներելի կլինէին թերությունները: Ասել կուզի «Պատմություն Հայոցը» անգլերէն թարգմանելիս կարելի էր, եթէ չասենք՝ պէտք էր վերցնել հայր Միքայէլ Չամչեանի գիրքը՝ Յովհաննէս Աւդալեանցի թարգմանուկեամբ¹¹, եւ տեսնել, որ «Հայոց պատմությունը» անգլերէն լինում է History of Armenia, ոչ թէ Armenians: Աւելին՝ կարելի էր բացել Աւդալեանցի ներածականի առաջին էջը եւ կարդալ, թէ հայի թարգմանուկեամբ Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմությունն» ինչ կերպ կստանայ անգլերէնում՝ «History of Armenia by Moses of Khoren»: Կարող ենք ասել, որ իրեն նախորդած շրջանի փորձը չկիրառելու պատճառով անգլերէնի թարգմանիչ Թօմասօնը յայտնուել է «Հայոց» բառի «ծուղակում»՝ չտարբերելով խօսքը ժողովրդի, թէ երկրի մասին է: Ահա գրքի վերնագրում «Պատմություն Հայոց»-ը փոխադրում է՝ «History of the Armenians» (Հայերի պատմություն), սակայն ցանկը թարգմանելիս մոռանում է, որ խօսքը ժողովրդի մասին էր, եւ Առաջին գրքի վերնագիրը դարձնում է՝ «Genealogy of Greater Armenia»: Զնայած որեւէ երկրի Genealogy (ծննդաբանություն, ազգաբանություն) ասելն ու ընկալելը դժուար է: Ուրիշ բան, եթէ որեւէ մարդու կամ ազգի genealogy լինի: Ուստի աշխարհաբար թարգմանուկեան «Հայոց մեծերի ծննդաբանությունը» այսինքն՝ Հայոց «մեծ նախնիների ծագումնաբանությունը» ընդունելի է. իսկ անգլ. «Մեծ Հայքի ծննդաբանություն» ասուածն անիմաստ: Վառ օրինակ «Հայոց» բառի նպատակային կամ պատահական թիրուղնկալման: Մինչդեռ «Հայոց»-ի դիմաց «Greater Armenia»-ի կամ «Armenians»-ի ճիշտ կամ սխալ տարբերակները տուեալ շարակարգում հասկանալու համար նոյնիսկ գրաբարի խոր իմացություն հարկաւոր չէր. բաւարար էր ուշադիր հայեացք ձգել ցանկին եւ գիտակցել, որ «Հայոց

¹⁰ MOSES KHORENATS'I, Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson, Caravan Books, 2006, հմտ. նոյնի 1978 թ. հրատարակութիւնը (հետագայ մէջքերումները՝ շարադրանքում՝ փակագծով):

¹¹ FATHER MICHAEL CHAMICH, History of Armenia, Translated from the Original Armenian by Johannes Avdall, Calcutta, 1827, 2 հատորով: Կասկածն առ այն, որ Թօմասօնը ծանօթ չէ այս գրքին, ծագում է նախ գրականութեան ցանկից:

մեծերի (ոչ թէ Մեծ Հայքի) ծննդաբանութիւն» գրքի տրամաբանական շարունակութիւնը «Մեր նախնիների միջին պատմութիւն»-ն է, ոչ թէ անգլերէնի պէս, ուր «Genealogy of Greater Armenia»-ին յաջորդում է «The Intermediate Period in the History of our Ancestors»-ը, Armenia երկրից թուշելով՝ մարդկանց-Ancestor-նախնիների կողմն է անցնում, կամ «Մեծ Հայքի ծննդաբանութիւնից» սաւառնելով՝ Հայոց նախնիների կողմը: Իսկ Երրորդ գրքում, նախնիներին թողնելով, նորից երկրին է անդրադառնում՝ «The Conclusion [of the History] of Our Fatherland»: Մինչդեռ գրաբարն այնքան պարզ է ներկայանում՝ Ա. «Ծննդաբանութիւն Հայոց մեծաց», Բ. «Բան միջակ պատմութեան մերոցն նախնեաց», Գ. «Աւարտաբանութիւն մերոց հայրենեաց»: Անշուշտ Երրորդ գրքի վերտառութեան «հայրենեաց» բառը կարող է գայթակղութեան առիթ հանդիսանալ, որ երկիրը՝ հայրենիքը գիտակցուի: Սակայն, ինչպէս բառարանն է պարտադրում, գրաբարում «հայրենեաց» ասածը նշանակում է «սեպհական հօր եւ հարց եւ նախնեաց»¹², այսինքն՝ Երրորդ գրքի վերնագիրն ընկալելի է «Աւարտաբանութիւն [պատմութեան] մերոցն նախնեաց» ձեւով եւ երեք վերնագրերում մարդիկ են յիշատակուած, ոչ թէ՝ մերթ երկիրը, մերթ մարդիկ:

Կրկին գալով Թօմասին՝ պէտք է նկատենք՝ թարգմանութեան կապակցութեամբ յիշատակելի միւս հանգամանքն այն է, որ, ինչպէս տեսանք գիրքը յղելիս, նա գրադարձութիւն (transcription) էր կիրառում: Սա արտաքուստ գիտականութեան տպաւորութիւն է ստեղծում, սակայն որեւէ շօշափելի օգուտ չտալով, խանգարում է, ընթերցանութեան ժամանակ բուն իմաստից շեղելով, տանում է արտասանութեան կողմը: Բացի այս՝ գրադարձներից ամեն մէկն իր ուրոյն ձեւով է տառադարձում¹³, ինչի արդիւնքում միեւնոյն բառը տարբեր գրութիւններ է ստանում: Եւ եթէ այսօր զորօրինակ հէնց խորենացուն որոնենք անգլերէն համացանցում, որոնողական համակարգերը, բնականաբար, չեն գտնի մէկը միւսին չհամընկնող տարբերակները: Այսինքն՝ մի քանի տարբերակներով ենք ստիպուած որոնելու միեւնոյն բառը: Եւ վերջապէս, այս հարցն աւարտելով

¹² Տէս ՆՃԲ:

¹³ Տէս Movsēs of Xoren (Dowsett), Moses of Khoren եւ Moses of Chorene (Conybeare) եւն Գրքեր և հեղինակներ որոնելիս տառադարձումը աւելորդ խոչընդոտ է, ուստի գրադարանային գործի երկու բանիբուն մշակների՝ Աննա Մարիա Մատթարի և Վերոնիկա Թրօթէրի հետ ընդհանուր յայտարարի եկանք, որ այդ գործը պէտք է վստահուի translate.google կամ նմանատիպ մի համակարգի, որ աշխարհի ցանկացած ծագում ցանկացած մուտքագրողի գրութեան միեւնոյն կերպը կտրամադրի:

ասենք, որ գրադարձողներն իրենց երկասիրութիւններում բարեխղճօրէն զետեղում են հնչիւնի փոխանցման կերպերը, որ ընթերցողը կիրառի, սակայն յաճախ իրենք եւս շփոթում են, թէ որ հնչիւնն ինչով են փոխարինել: Նոյն Թօմասօնը, քանի որ գրադարձութիւն կիրառում է ոչ միայն յատուկ անունների, այլեւ, իր կարծիքով, բարդ, անյայտ կամ չթարգմանուած բառերի պարագային, հատորում տառադարձման բազում զարմանական օրինակներ է «ընծայում»¹⁴: Սակայն Թօմասօնեան գրադարձման «պսակ» պիտի համարուի հետեւեալը.

«Queen Sat'inik had great desire for the vegetable artakhur and the shoot tits' from the table of Argavan» (118): Եւ դժուար թէ գտնուի անգլիախօս ընթերցող, որ գուշակի, թէ «tits'»-ը, ոչ թէ երգեցիկ թռչուն (songbird) է, այլ խոտաբոյս, եւ, առաւել եւս, մարմնական որեւէ բարեմասնութիւն չի շօշափուում շարագրանքի մէջ: Ամեն դէպքում օտար ընթերցողի աչքին հատուածը, նուազագոյնը, կարող է խորթ ներկայանալ: Զարմանալի կարող է թուալ նաեւ հետեւեալ պարբերութիւնը.

Vardges as a child left the province of Tuhq by the River Qasakh and came to dwell by the hill of Shresh by the city of Artimed¹⁵ on the River Qasakh, to hammer and batter at the gate of Eruand the king (207):

¹⁴ Տէս օր.՝ չ-ն-ն՝ Ch'amch'eants', Ch't'ch'ean, Yachakhapatum Chark, Christensen, Chukaszyan. Քրիսթենսէնը դարձել է Ճրիսթենսէն Զուգասգեանը-Ճուգասգեան 368. Եւ տեսանելի է, որ եթէ բուն հնչողութիւնը չիմանանք, գրադարձութեամբ սխալ ենք կարդալու:

¹⁵ Արտիմէդի վերաբերեալ ուշագրաւ տեղեկութիւններ է հաղորդում Ինճիճեանը. «Արքայանիստ քաղաք... Զառաշինն կոչէր սա Արտիմէդ քաղաք՝ գուցէ ի յունական անունէ Արտեմեայ դից, որ ի Հայս կոչի Անահիտ...»: Բնական հարց է առաջանում, որ եթէ «ի Հայս կոչի Անահիտ», ինչո՞ւ հէնց այդ անունը չէին տալիս քաղաքին: Արտիմէդի վերաբերեալ Ինճիճեանի խօսքը հետեւեալ շարունակութիւնն ունի. «...այլ երրորդ անուն քաղաքիս, որ է Քաղաքուդաշտ, որպէս է տեսանել ի պատմութեան Ժողովոց... Յայս անուն կոչեցաւ ի դրից իւրոց սակս կառուցեալ գոլոյ ի դաշտավայրի. այլ առաւել շրջակայ ոլորտ քաղաքին, կամ վիճակն կոչեցաւ այսպէս. կամ թէ քաղաքն, որպէս թէ ասել Քաղաքին դաշտ եւ ոչ թէ Քաղաք ի դաշտի, զի ուրեք ի կարգաւորութիւնս օրհնութիւնաբեր ցուցակի գտանեմք զայս անուն ի կիր արկեալ վասն սահմանին, որ արտաքոյ Վաղարշապատու: Նոյնպէս եւ զԱշխարհաթաղն (սրբոյն Սահակայ է գործեալ) ի վկայարանս սրբոց Հռիփսիմեանցն». տէն Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 472: Արտիմէդ եւ Արտէմիս նմանութեան պատճառով օտար ազդեցութիւնը կարող է անվիճելի թուալ. միակ հարցը վերելում հնչածն է հետեւեալ պարզեցմամբ՝ Օտար եւ այդքան հեռաւոր պաշտամունքն ինչքան պիտի տարածուած լինէր Հայքում, որ դիցուհու պատուին քաղաք լինէր: Ալիշանն Անահիտի համար գրում է. «...առ յոյնս է Արտեմիս, առ լատինս Դիանա». Հին հաւատք, Վենետիկ, 1910, էջ 279: Ինչպէս ժամանակին նշուել է՝ Անահիտն ու Դիանան (դ=տ) նոյնական են հակառակ ընթերցման ժամանակ: Եւ պարտադիր չէ, որ այս համընկնումը պատահականութեան արդիւնք լինի, այլ գրելու-կարդալու ուղղութիւնը փոխելու: Այս առումով պէտք է նկատել, որ Արտիմէտը հակա-

Ինչ մտածի այստեղ ընթերցողը (ոչ միայն օտար). Վարդգէսը տակաւին երեխայ էր, բայց միայնակ դուրս եկաւ Տուհաց գաւառից եւ երկար գնալով, հասաւ Շրէշ ու նստեց Երուանդ արքայի դուռը կռել-կոփելու: Սա դեռ ոչինչ, Թօմասօնը ծանօթագրում եւ բացատրում է «դուռը կռել կոփելու» իմաստը՝ «Hammer at the gate: «To ask in marriage»: Եւ որովհետեւ Թօմասօնը չի նշում, թէ ամուսնութեան առաջարկն ում էր ուղղուած, դրանով վերջնականապէս ցնցում է գիտակցութիւնը: Այդ հարուածից յետոյ դեռ պէտք է եւս մի քանի տող կարդանք, որ տեղ հասնենք ու իմանանք, թէ մանուկ Վարդգէսը ոչ թէ Երուանդ արքային է ամուսնութեան առաջարկութիւն արել, այլ Երուանդի քրոջ ձեռքն էր խնդրում՝ ընդամենը: Այսպէս ճիշտ տեղում ստուգապէս չասուած բառը կարող է խաթարել պարզ շարադրանքը եւ վերածել մղձաւանջի: Սակայն վերադառնանք նախնական մտքին եւ շարադրանքին, որ առաջացել է Թօմասօնի թարգմանութիւնից. տակաւին երեխայ Վարդգէսը մէն-մենակ գնաց Տուհացուց աշխարհից եւ Երուանդ արքայից խնդրեց վերջինիս քրոջ ձեռքը: Անգլերէն թարգմանութիւնը «բառերի բաղադրութեամբ» հայերէնից շատ հեռու է. բնագրի՝ առասպելի «Վարդգէս Մանուկը» դարձել է «Vardges as a child»: Այսինքն՝ միայն as-ն է աւելացել¹⁶, որ ամենեւին չի կարող մեղսադրուել իբրեւ յանցանք: Բուն թերութիւնը հետեւեալն է՝ հաշուի չի առնուել այն հանգամանքը, որ գրաբարեան մանուկ-ը բազմիմաստ է եւ երեխայից բացի կարող է նշանակել պատանի, երիտասարդ... եւ գլխաւորը՝ «զինուոր, զօրական, քաջ»¹⁷, որն ի տարբերութիւն երեխայի իրական բնորոշումն է Վարդգէսի: Այսինքն՝ «քաջ զօրական Վարդգէսն է» գործող անձը. նրան չմերժեց արքան եւ իր քրոջը կնութեան տուեց՝ «քաջ զօրական Վարդ-

ուկ ընթերցմամբ համընկնում է հոդագործութեան աստուածուհի Դէմէտրային, եւ Դէմէտր (Դմիտրի) ձեւին: Այս արական անունն առաւելաբար ստուգաբանում են իբրեւ Դէմէտրային ընծայուած՝ սրանով իսկ կապելով յունական մշակոյթին: Սակայն մեր իրականութեան մէջ առաջինը յիշատակուած Դէմէտրը իր եղբայր Գիսանէի հետ Հնդկաստանից վճռուելով էր եկել Հայք («Պատմութիւն Տարօնոյ», Վենետիկ, 1832, էջ 27, 36): Եւ դարձեալ դժուարութեամբ կարելի է պատկերացնել, որ Հնդկաց երկրում լոյս աշխարհ եկած տղային կնքէին հեռու-հեռաւոր-անծանօթ երկրի աստուածութեան անուամբ: Փոխարէնը Դմիտրի անունն համար Դեօմիթրա-Դեմիթրի-Դե-Միթրա աստծուն-Միհրին ընծայուած ստուգաբանութիւնն առաւել հաւանական է թւում Հնդկաց, նաեւ մեր աշխարհի համար: Միւս կողմից՝ քաղաքի երկու հնագոյն անունները՝ (Արտիմէդ եւ Քաղաքուղաշտ) նմանական են թւում դաշտ եւ արտ բաղադրիչներով, որ կարող էին տրուել «ի դրից իւրոց սակս կառուցեալ գոլոյ ի դաշտավայրի», եւ Արտիմէդը, գուցէ, ընկալելի է Արտին միտում կամ դաշտադէմ ձեւով:

¹⁶ Վարդգէսը մանկան պէս, կամ որպէս մի մանուկ:

¹⁷ Տէս ՆՃԲ, հմմտ. Առձեռն բառարան:

գէսին», այլ ոչ թէ մանուկ կամ երեխայ Վարդգէսին»: Բայց մինչ առաջ անցնելը՝ պատասխանենք մի հարցի. համոզուած ենք, որ տուեալ շարակարգում «մանուկը» չի կարելի թարգմանել իբրեւ երեխայ. չէ որ Խորէն սրբազանի եւ Մալխասեանի թարգմանութիւններում նոյնպէս «Վարդգէս մանուկ...»¹⁸ է. նրանք եւս սխալուել են: Կամ ինչո՞ւ Աբեղեանն ու Աճառեանը, միւսները ոչինչ չեն ասել մանուկ բառի կապակցութեամբ... գուցէ Վարդգէսն իրապէս երեխայ է, ոչ թէ զինուոր: Կարո՞ղ ենք պատասխանել այս խօսքերին, հնարաւոր է փաստարկել, որ աշխարհաբարում «Վարդգէս մանուկ» գրելով Ստեփանէն եւ Մալխասեանցը կարող էին «Վարդգէս մարտիկ» հասկանալ: Այո՛: Սրբազանի հարցը թողնելով ապագային՝ Մալխասեանի կապակցութեամբ արձանագրենք, որ իր բառարանն¹⁹ է լաւագոյն ցուցիչը, թէ ինչ իմաստներով կարող էր հասկանալ «մանուկ» բառը: Նոյնը նաեւ Աճառեանի դէպքում՝ կարող ենք պարզել թէ՛ Արմատական, թէ՛ Անձնանունների բառարաններով²⁰: Իսկ Աբեղեանի պարագային (բացի վստահութիւնից, որ իր անուան ստուգաբանութիւնը կիմանար) վառ ապացոյց է իր «Ազգային վէպ»-աշխատութիւնը²¹, ուր նա գրում է, թէ՛ «[Սասունցի] Դաւիթը կոտորեց մանուկներին» եւ անմիջապէս «մանուկներ»-ի կողքին փակագծով աւելացնում է՝ «(զինուորներին)», այլապէս հնարաւոր է հետագայ որեւէ «լուրջ» հետազօտող, մանուկ բառի զինուոր իմաստը չիմանալով, շփոթուեր, թէ Հայոց էպոսի հերոսը երեխաների էր կոտորում: Ասուածից պէտք է եզրակացնենք, որ նախորդ դարի սկզբին դեռեւս կարիք չէր զգացւում մանուկն առանձին ստուգաբանելու, ծանօթագրելու: Մանուկը բացատրում է Ասատուր Մնացականեանը, բայց ոչ թէ բառի իմաստափոխութեան պատճառով, այլ որովհետեւ տուեալ Գողթան երգը քննում է համակողմանիօրէն եւ տարբեր հանգամանքներ նշելուց յետոյ աւելացնում. «Վարդգէսը նաեւ մա-

¹⁸ Ի սէր ծաւալի միւս թարգմանութիւններին չենք անդրադառնում:

¹⁹ «Հայերէն բացատրական բառարան»:

²⁰ Անձնանունների բառարանում հեղինակը գրում է, որ Մանուկ անունը «Պօլսում համարում են Մանուէլ անուան փաղաքշականը, բայց ճիշտ չէ, որովհետեւ ունինք նաեւ մանկիկ կամ մանկուկ: Ուրիշներ համարում են Սեբաստիայի քառասուն մանուկների յիշատակին կոչուած այսպէս»: Թրեւս աւելորդ տեղը շեշտենք, որ «մանուկների» յիշատակինը յատկաբար զօրական իմաստով է:

²¹ Ազգային վէպ. «Սասունցի Դաւիթ» կամ «Մհերի դուռ» (Կ. Պոլիս, 1874) եւ «Դաւիթ եւ Մհեր» (Շուշի, 1889) ժողովրդական պատումներն իբրեւ կէս-պատմական եւ կէս-գիւցազնական հին վէպ. տես «Երկերի կիսկատար ժողովածու», հտ. Ը., էջ 35:

նուկ է, այսինքն՝ կտրիճ, հերոս, քաջ երիտասարդ»²²: Այս մտքից յետոյ միայն պէտք է աւելացնել, որ եթէ անգլերէն թարգմանութեան առաջին հրատարակութիւնն իրականացնելիս կարելի էր չհանդիպել Մնացականեանի յօդուածը, ապա երկրորդ հրատարակութեան ժամանակ Թօմսօնը պարտաւոր էր, մանաւանդ որ գրքի ճակատին գրուելու էր՝ «revised edition»²³: Եւ եթէ նոյնիսկ Մնացականեանի յօդուածը չհանդիպեր, Թօմսօնը գոնէ պէտք է օգտուեր հ. Մատթեա Պետրոսեանի «Հայ-անգլիարէն բառարան»-ից²⁴, որի տուած «warrior» տարբերակը պիտի գործածուեր մանուկ բառի դիմաց: Այստեղ պէտք է նշենք նաեւ, որ մի քանի հատուածներում Թօմսօնը շարադրանքից գլխի է ընկել, որ գրաբարեան մանուկը չի կարելի միշտ անգլերէն թարգմանել child: Ահա Ա. գրքի Ժե. գլխում «մանկանցն Շամիրամայ» թարգմանում է «Semiramis' troops» (94), կամ Գիրք Բ. ե. գլխի մանկունք-ը՝ «ընտիրս եւ քաջս ի մանկանցն Վաղարշակայ» կապակցութիւնը թարգմանում է «Valarshak's young men» (132): Նույն կերպ նաեւ «մի՛ եւս մանկունք Ալանաց ասպատակաւ հինից ելցեն յաշխարհս Հայոց»-ը դարձել է «the young men of the Alans would come no more on raids for plunder into Armenia» (188):

Վարդգէսի եւ Սաթէնիկի՝ հատուածների թարգմանական օրինակները, կարելի է մանր վրիպումներ համարել, որոնք, սակայն, մեծ աղճատումներ են առաջացնում՝ վիպական գեղեցիկ երգերը հակադրելով տրամաբանութեանը, բանականութեանն ու գեղագիտութեանը:

Բայց Թօմսօնի եւ իր գործի հանդէպ ազնիւ հայագէտների բացասական վերաբերմունքն ամենեւին թարգմանական թերութիւններով չի պայ-

²² «Դիտողութիւններ «Վարդգէս մանկան» վիպական հատուածի վերաբերեալ». «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1975, հ. 2, էջ 229:

²³ Աղուանագէտ Մարկո Բայիսի հետ զրոյցի ընթացքին վերջինս առանձնակի շեշտում էր «վերանայուած» հրատարակութեան հանգամանքը: Դարաշրջանի շնորհիւ անմիջականօրէն համեմատելու կարիք չունեցալ. համապատասխան ծրագիրը ընդհանուր գույքով է հին եւ նոր հրատարակութիւնները եւ ներկայացնում տարբերութիւնները, որ, մեր կարծիքով, չնչին են՝ ոճական-խմբագրական. օր.

Հին	Նոր
But his attitude to his sources and his methods of historical writing are such that his uncorroborated word can never be fully trusted (էջ 58).	But his attitude to his sources and his methods of historical writing are such that his uncorroborated word is always open to question (էջ 57).

²⁴ New Dictionary [Classical] Armenian—English, Վենետիկ, 1875—79, էջ 432:

մանաւորուած: Բուն խնդիրը Մովսէս խորենացու դարաշրջանի վերաբերեալ «բանավէճն» է, որի համապատկերում Թօմասնի Ներածութիւնը դիտում է որպէս «խորենացու հանդէպ բացասական քննադատութեան գազաթնակէտ»²⁵: Մինչդեռ իրականում Թօմասնը գիտական «բեկում» չի մտցրել հակախորենացիագիտութեան մէջ: Նա անգամ որեւէ ինքնուրոյն, սեփական միտք չի արտայայտել խորենացու՝ Ե. դարի պատմիչ լինելու փաստը մերժելիս: Եւ այս հանգամանքը ինքն անձամբ է խոստովանում. «There are various historical clues scattered in his History that enable us to reject a fifth-century date. These have been noted by various scholars, and conveniently rehearsed by Toumanoff, so a brief recapitulation is all that is necessary here» (57)²⁶: Այսինքն՝ խորենացու գրքի՝ «կնճռոտ» («պատմագիտութեան» «ընդունուած» կաղապարներում շտեղաւորուող) հատուածները մատնանշել են բազում գիտնականներ, եւ այդ բոլորի ասածը միաւորելով կրկնել է Թումանովը, իսկ Թօմասնն ընդամենը երկրորդել է նախորդի կրկնածը: Այսինքն՝ ո՛չ առաջինը, ո՛չ երկրորդը ինքնուրոյն, սեփական միտք-գաղափար չեն ունեցել խորենացու կապակցութեամբ, բայց այնքան են վստահել ուրիշների «գիտական քանքարին», որ վճիռ են տուել. «...when Pseudo-Moses could not have been writing, that is, in the fifth century»: Եւ որն է «գիտական փաստերի» այն ամբողջութիւնը, որ ստիպում է ասել, թէ՛ միակ ժամանակաշրջանը «երբ Կեղծ Մովսէս խորենացին չէր կարող ստեղծագործել հինգերորդ դարն է»²⁷: Երկու հարիւր հոգով երկու հարիւր տարի անդադրում քննադատել են խորենացուն, «բացայայտել» «սխալներն» ու «անհամապատասխանութիւնները», եւ այդ ամբողջ «ջախջախիչ» քննադատութիւնը կազմել է ութ կէտանոց մի համահաւաք, որ նախ կրկնել է Թումանովը, իսկ յետոյ Թօմասնը երկրորդել է մինչդեռ կասկածից վեր է, որ եթէ քիչ թէ շատ խելքի մօտ բան լիներ, գիշերը չէր քնի, կգրեր: Ընդ որում՝ ութ կէտերը թուելուց առաջ Թումանովը գրում է, թէ՛ «The best among the arguments against the traditional dating of Pseudo-Moses appear to me to

²⁵ Տէս The Historical Arguments for the Date (5th century) of Writing “The History of Armenia” by Movses Khorenatsi, «Fundamental Armenology», № 1, 2015, էջ [4]:

²⁶ խորենացու երկում պատմական տարբեր յուշումներ են սպրդել, որոնք մեզ հնարաւորութիւն են ընձեռում մերժելու Ե. դարի թուագրումը: Դրանք մատնանշել են ալլազան գիտնականներ, իսկ Թումանովը պարզապէս կրկնել է այդ ամենը: Ուստի այստեղ զուտ վերաքաղը բաւարար է:

²⁷ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1961, էջ 468:

be the following»²⁸, որ յանկարծ չթուայ, թէ եղած-չեղածն այդ է: Անշուշտ երկհարիւրամեայ «անդուլ որոնումների» արդիւնք ութ կէտերը հերքուել են²⁹, բայց քննադատաբար տրամադրուածները շարունակել ու շարունակում են յամառել, թէ Մովսէս Խորենացին Ե. դարի հեղինակ չէ: Օրինակ՝ Ե. դարը բացառող՝ թումանովեան 2-րդ կէտը, վերահրատարակութեան ժամանակ կրկնելիս (էջ 269, ծան. 113) Թօմասօնը յղում է այդ կէտը չէզոքացնող՝ մուշեղեանական հերքումը, բայց չի հաճում որեւէ տեսակէտ յայտնել, թէ, ասենք, պարսկական զօրքի Բիւթանիայում բանակելու վերաբերեալ Խորենացուն ուղղուած մեղադրանքն ամբողջովին հերքուած է: Կամ, եթէ Մուշեղեանի հերքումն իր համար համոզիչ չէր, թող գրեր. «Այսինչ հերքումն անհիմն է». պարզապէս գրեր, այլեւս չենք խօսում հիմնաւորելու մասին, որ գուցէ հնացած, գուցէ նաեւ արգահատելի երեւոյթ է նման «տրամաշափի գիտնականների համար»: Այս արտայայտութիւնը թոյլ ենք տալիս հետեւեալ հարցերի պատճառով. ուրիշների ասածները կրկնելը գիտութիւնն է: Իսկ կրկնածի կրկնութիւնն ի՞նչ է³⁰, գիտութիւնն է: Յաճախ լսում եմ՝ «Թօմասօնը մեծ գործ է արել... թարգմանել է պատմիչներին», ասես տիեզերքում ուրիշ մէկը չկար, որ թարգմաններ հայ պատմիչներին: Կամ թէկուզ թարգմանել է. թարգմանելը գիտութիւնն է: Իսկ այսպէս թարգմանելը. «And while they hoped for our return and to be honoured by my most erudite wisdom and perfect aptitude, while we swiftly making for Byzantium hoped to dance at marriages...» (էջ 346 ընդգծումը մերն է.— Մ.): Ինչպէս գիտենք, բնագիրը հետեւեալն է. «Եւ մինչ նոքա զմերն յուսային զդարձ, եւ պատուասիրել իմով ամենիմաստ արուեստիւս եւ կատարելագոյն յարմարութեամբս, համայն եւ մեք փութապէս դիմեալք ի Բիւզանդիոյ, յուսայաք հարսանեաց պարել». այսինքն՝ ոչ թէ for Byzantium,

²⁸ «Կեղծ Մովսէսի աւանդական թուագրման դէմ լաւագոյն փաստարկները հետեւեալ 8-ն են՝ ըստ իս». «Հանդէս Ամսօրեայ», անդ:

²⁹ Տես յատկապէս Ա. ՄՈՒՇԵԼՅԱՆ, Մովսէս Խորենացու դարը, Երեւան, 2007, 412 էջ եւ G. SOULTANIAN, The History of the Armenians and Moses Khorenats'i, Bennett & Bloom, 2012, 280 էջ:

³⁰ Թումանովի դիրքորոշման վրայ, թերեւս, ազդել է ռուսալրացի լինելու հանգամանքը, իսկ Թօմասօնի կեցուածքը հակուած ենք հիմնաւորելու Կոստանդնուպօլսում սովորելու շրջանով, ինչպէս եւ Գալուստ Կիւլպէնկեան հիմնադրամի վարձատրութեամբ, որովհետեւ «տաքացնողի» վերաբերեալ ժողովրդական ասացուածքը չի վրիպում: Կարելոյ է, որ իր մահախօսականում Կոստանդնուպօլիսը իստանբուլ է (հաւանօրէն ինքնակենսագրականից քաղուած. տես «Հոմը», նոյեմբեր, 2018, էջ 22): Կան տեղանուններ, որոնց որեւէ տարբերակի ընտրութեամբ բացայայտում է կիրառողի պատկանելութիւնը. այդպիսի անուններ են՝ Արցախ, Ստեփանակերտ, Տիգրանաշէն, Կոստանդնուպօլիս, Կիպրոս...

այլ from Byzantium: Սակայն սա եւս մեղադրելի չենք համարում: Հատուածի խնդիրը «հարսանեաց պարել» արտայայտութիւնն է, որ եթէ չի ծանօթագրուում, ընթերցողը վստահաբար բուն հարսանեկան հանդէսն է հասկանալու: Թօմսօնը եւս, ըստ ամենայնի, ուղղակի իմաստով է ընկալել, այլապէս ինչ բացատրութիւն ունի հետեւեալ գրառումը, որ յայտնուել է իր Ներածականում. «Although he [Movses] was looking forward to a merry time in the capital as a bold young man fond of dancing (III 68)» (էջ 2): Այստեղ չի լինի պնդել, թէ որերորդ իմաստով է «bold»-ը³¹, բայց միանշանակ է, որ «fond of dancing» (պարելու սիրահար)-ի հետ մէկտեղ խորենացուն չի առնչուում ամենեւին: «Հարսանեաց պարել» գրելիս խորենացին խորհել է վեհ, համամարդկային գաղափարների, այն «խրախճանքի» մասին, որ Յովհաննէս Մկրտչի շարականում ստացել է «Այսօր ցնծայ Եկեղեցի ի հոգեւոր հարսանիս, զոր պատրաստեաց Ձայն բարբառոյ հարսն մաքուր Փեսային» արտայայտութիւնը: Այս հոգեւոր հարսանիքի իմաստը հասկանալի է իւրաքանչիւր հայի համար, որ տարին գոնէ մէկ անգամ պատարագի է լինում, իսկ Թօմսօնը խորենացու փափագած հոգեւոր հարսանեաց նուիրական ձգտումը վեր է ածել առ վայելք ծարաւի... Ամեն թարգմանչի առաջնային, նուազագոյն պարտքն ստեղծագործութեան ոգին, աւիւնը փոխանցելն է: Սրան հակառակ Թօմսօնը պարզապէս սպանել է ոգին. խորենացու բիւրեղեայ, վեհ, բարձր, գեղեցկահիւս, սրտառուչ պատկերները վերածելով մանր ու ճղճիմ տողերի, ուր տուող եւ ընդունող լեզուներում եղած բառերի քանակը, հոլովը, դէմքը, թիւը... իրար բռնում են, բայց շունչ չկայ, զարկերակը լռած է, եւ թոյլ տուէք ասել, որ հէնց դա է եղել իր գերակայ նպատակը: Եթէ հետազօտողն սկզբունքային է, ուսումնասիրել է խորենացուն վերաբերող ողջ նիւթը եւ որեւէ ինֆնուտոյն համոզման է եկել, որը բարձրաձայնում է անկողմնակալութեամբ՝ խօսք չկայ, իր համոզմունքն է ու իրաւունքը: Ի՞նչ մեղադրես՝ Մալխասեանցի, Աճառեանի, Աբեղեանի... գրածները «չեն հանդիպել» կամ ուշադիր չի կարդացել-չի հասկացել, միայն քննադատողների կարծիքներին է ծանօթացել եւ չի ընդունում խորենացուն որպէս Ե. դարի հեղինակ: Մի՞թէ կարելի է այնքան քինախնդիր լինել, որ զարկերակը լռեցնելու կասկած հնչեցուի: Խոստովանենք. ո՛չ կասկածելու, ո՛չ իսկ այդ կասկածը հնչեցնելու կարիք կայ: Իր բուն նպատակը Թօմսօնն անձամբ հռչակել է հերթական գրքի

³¹ Յանդուգն, համարձակ, ժպիրհ, լիրբ, ազատախօս...

վերտառութեամբ՝ «Rewriting Caucasian History»: Դժուար չէ նկատել, որ *Խորենացուն* Ե. դարից դուրս մղելը ծրագրի միայն լոկ առաջին քայլն է. Կովկասի պատմությունը վերաշարադրելու համար միայն *Խորենացուն* իր դարից հանելով հարց չի լուծում՝ համալիր մօտեցում է հարկաւոր, ուր կընդգրկուեն հնարաւորինս շատ պատմիչներ: Այս իսկ պատճառով Թօմասօնը գրում է. «Մովսէս Խորենացին պնդում էր, որ եղել է Մաշտոցի աշակերտը, հետեւաբար ժամանակակիցը Կորիւնի եւ Եզնիկի, որ գնացել էին Ալեքսանդրիա ուսանելու եւ վերադառնալով՝ իրենց ուսուցչին մահացած գտել: Բայց [Խորենացու] շարադրանքում երեւում է ազդեցութիւնը հայերէնով շատ աւելի ուշ հասանելի դարձած բազմաթիւ աղբիւրների, որոնք յարմարեցուել են յօգուտ Բագրատունիների ազնուական տոհմի, որն առաջաւոր դիրք չի գրաւել մինչեւ Ը. դարը: Եղիշէն պնդում էր, թէ Ե. դարի կէսերի ապստամբութեան ականատեսն է: Սակայն բացի նրանից, որ Եղիշէն այլ կերպ յայտնի չէ, նաեւ իր պատմութիւնը, կարծես, Ղազար Փարպեցու գրքում եղած նոյն իրադարձութիւնների աւելի համառօտ մշակումն է: Ամմիջականօրէն Ղազարի աշխատանքը կարող է բաւականին վստահ կերպով թուագրուել 500 թուականից քիչ ուշ: Վաւերականութեան սոյն խնդիրները ներկայ դէպքում կարող են շրջանցուել այն պարզ պատճառով, որ դրանք գոյութիւն չունեն վաղ եւ միջնադարեան հայ հեղինակների համար: Այս պատմագիրների պնդումներն ընդունուել են անվերապահօրէն: Ազաթանգեղոսին առաջինը յղում է Ղազար [Փարպեցին]՝ Զ. դարի հէնց սկզբին: Մովսէս Խորենացին չի յիշատակում մինչեւ Ժ. դար՝ մինչեւ Բագրատունեաց մրցակից՝ հարաւային Հայքի իշխանների պատմիչ Թովմա Արծրունին: Ոչ իսկ Եղիշէն է անուանապէս յիշատակում Թովմա Արծրունուց առաջ: Ճիշտ է՝ Եօթներորդ դարի Սեբէոսը որոշ աղերսներ ունի ապստամբութեան Եղիշէեան տարբերակի հետ: Այսուամենայնիւ, հետագայի բոլոր հայ գրողներն Ազաթանգեղոսի, Մովսէսի եւ Եղիշէի երկասիրութիւնները ներմուծեցին Հայոց անցեալի իրենց պատումներում: ԺԳ. դարում, երբ ստեղծուեց «Վրաց տարեգրութեան» հայերէն տարբերակը, այդ գործերի վաւերականութեան վերաբերեալ կասկածներ չկային, եւ մշակուել էին ճարտար վարժեր, որոնք հետաքրքրասէր ընթերցողներին էին հրամցնում հեղինակների անցած ուղու մանրամասները»³²:

³² Տէս «Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles». The Original Georgian Texts and The Armenian Adaptation Translated with Introduction and Commentary by Robert W. Thomson. Published with the Support of the Calouste Gulbenkian Foundation, 1996, էջ XXX.:

Անշուշտ դժուար չէ նկատել համալիր մօտեցման հեռահար ծրագիրը, որի իրականացման ճանապարհին Թումանովն ու Թօմսոնը հերթական «ատամնանիւներն» են՝ ո՛չ առաջին, ո՛չ վերջին: Ուղղակի զարմանում ես, ի՞նչու են ընկել մէկիկ-մէկիկ տեղաշարժում ե. դարի հեղինակներին. «Փարպեցին Զ. դար է, Եղիշէն ու Մովսէսը ե. դար չեն, Ագաթանգեղոսը Զ. դարում նոր միայն յիշատակում է առաջին անգամ...» Միտքն ու նպատակը գուշակելի են, ուղղակի կատարումն է շատ երկար: Միթէ չէին կարող միանգամից եզրափակել. «Մաշտոց չի եղել, իսկ Կորիւնը կեղծարար է, որ գիրք է յերկրել տասներկուերորդ դարում...»: Առաջին հայեացքից անհաւանական «անհեթեթութիւն», որին, սակայն, կանդրադառնանք դեռ: Իսկ այստեղ արձանագրենք միայն, որ Հայոց սրբադասեալ պատմիչների դարափոխութեամբ չբաւականացած Թօմսոնը փորձում է լուծել նաեւ համայն հայութեան գլխաւորագոյն սրբութիւններից մէկի՝ սուրբ Էջմիածնի դարաշրջանի «առեղծուածը». «Թէեւ Ագաթանգեղոսն ամենից շատ մտահոգ է Գրիգոր Լուսաւորչին էջմիածնի հետ աղերսակցելու գաղափարով, սակայն այդ վայրը Հայ Եկեղեցու նախասկիզբ կենտրոնը չէ: Նրա [Ագաթանգեղոսի] Պատմութիւնն արտացոլում է աւելի ուշ շրջանի իրավիճակը, երբ Հայոց հայրապետները հաստատուեցին հիւսիս-արեւելեան Հայաստանում: Միւս կողմից, Հայաստանի ամենավաղ քրիստոնէական ժամանակներից էջմիածինը ակնյայտօրէն եղել է պաշտելի սրբավայր: Գլխաւոր տաճարի եւ մօտակայքում գտնուող՝ Հռիփսիմէ եւ Գայանէ նահատակ սուրբերին նուիրուած եկեղեցիների իրական գտնուելու վայրը մեծ նշանակութիւն ունի Ագաթանգեղոսի համար: Ինքը դրանք ներկայացնում է իբրեւ վայրեր, որտեղ ամփոփուած էին սուրբերի մարմինները: Սրանց (իրականում միայն Մայր տաճարի.— Մ.) տեղադրութիւնը Գրիգորին յայտնուեց աստուածային տեսիլքով, որում յայտնուած գերմարդկային էակը հետագայում նոյնացուեց Քրիստոսի հետ: Բայց փաղափ աճունը էջմիածին («Միածինն իջաւ») իրականում գործածութեան մէջ չի եղել մինչեւ ԺԴ դարը»³³:

Ինչեւէ. «Քննադատները» գալու ու գնալու են, իսկ մեր հեղինակները, ոչ միայն ե. դարի, կմնան անսասան ու անհաս: Ո՛չ պէտք է զայրանալ «Քննադատների» գրուածքներից, ո՛չ իսկ նեղուել. միայն կարելի է ցաւով

³³ Տ՛էս R. W. THOMSON, Agathangelos, «Studies in Classical Armenian Literature», Ed. by J. A. C. Greppin, New York, 1994, էջ 19:

խղճալ նրանց, որ մեղանշում են արդարութեան դէմ՝ իրենց ծանր պատիժների դատապարտելով անկախ իրենց դաւանած կրօնական ուսմունքից: Այս կապակցութեամբ Խորենացու «Քննադատների» ցուցակում առանձնակի ցաւալի է ծագումով հայերի առկայութիւնը, որոնց առաջնութեան «դափնին» անվիճելիօրէն Ադոնցինն է. Թումանովի՝ հինգերորդդարամերժութկէտանոց կրկնութեան 1-ին, 5-րդ, 6-րդ, 7-րդ, 8-րդ պարբերութիւնների համար հէնց Ադոնցի աշխատութիւններն են յղում, հիմք հանդիսանում: Անշուշտ, եթէ «Քննադատութեան» մղող ուժը, ասուածի պէս, գիտական սկզբունքայնութիւնն է, մեղադրել չի լինի եւ չի կարելի որեւէ մէկին: Սակայն, մեր խորին համոզմամբ, խնդիրը ամենեւին գիտականութիւնը չէ: Ինչպէս նշել ենք, Ե. դարը մերժող բոլոր «հիմքերը» հերքուել են. ի թիւս այլոց նաեւ Ադոնցեանները: Եւ չնայած յատկապէս դրանցում է պարզ երեւում Ադոնցի վերաբերմունքն առ Պատմահայրը, յիշեալներն այստեղ չենք բերի ընդհանրապէս, որովհետեւ յատուկ անդրադարձ ունենք թումանաթօմասոեան կրկնութիւններին եւ դրանց «հիմքերին»: Կբերենք Խորենացու դարաշրջանին չդիպող օրինակներ, որոնցից, գուցէ ոչ այնքան ակնառու, սակայն երեւում է, թէ Ադոնցն ինչ վերաբերմունք ունի Խորենացու հանդէպ: Եւ այսպէս. «Յաճախ պատմագիրն իր եզրակացութիւնները հիմնում է աշխարհագրական եւ նախարարական անունների ստուգաբանական մեկնաբանութիւնների վրայ: Այս եղանակը Խորենացին լայնօրէն կիրառում է նախարարների ծագումնաբանութիւնը որոշելիս: Անկախ նրանից, թէ որքանով են ընդունելի նրա ստուգաբանական փորձերը, շատ դէպքերում դրանք անընդունելի»³⁴ են, եւ նրա կառուցած շատ տրամաբանական շարքեր իրենց սնանկութեան համար պարտական են թուացեալ ստուգաբանութեանը. եղանակ, որ իբրեւ այդպիսին, անկասկած, գիտական է»³⁵: Սա անշուշտ կարելի էր քննադատութիւն համարել, եթէ ասուածը որեւէ կերպ հիմնաւորուէր, իսկ առանց դրա, ինչպէս Ադոնցի գրքում է, խօսքն ընդամենը քամի է, բացականչութիւն, որ կարօտ է ապացոյցի: Մինչդեռ միտքը հեղինակին այնքան է դուր եկել, որ պարբերաբար կրկնում է. «Խորենացու ստուգաբանական զեղումները մեծ մասամբ անընդունելի են, բայց այդուամենայնիւ դրանք հետաքրքիր են, քանի որ որոշակիօրէն արտացոլում են նախարարական տների յարաբե-

³⁴ Ընդգծումները մերն են, բառի կրկնութիւնը՝ Ադոնցինը.՝ Մ.:

³⁵ Տէս Армения въ эпоху Юстиниана, С.-Петербургъ, 1908, էջ 489:

րակցութիւնը ոստանին կամ թագաւորական իշխանութեանը»³⁶: «Քննադատութեան» այլ օրինակ է հետեւեալը. «Խորենացու մեկնաբանութիւնը մեր պարագային պարտաւորեցնող չէ, բայց շատ հետաքրքիր է: Հայ պատմիչն ամենուր խոր իմաստ է փնտրում եւ յաճախ այլաբանութիւն է գտնում այնտեղ, ուր այն ընդհանրապէս չկայ»³⁷: Խօսքը ոսկէօղ-շիկափօկ պարանի բացատրութեան մասին է, որ Խորենացին տուել է Սաթէնիկի առեւանգման հատուածի կապակցութեամբ, ուր, Ադոնցի կարծիքով, այլաբանութիւն կամ փոխաբերութիւն «ընդհանրապէս չկայ», այսինքն՝ պարանն իրականում ոսկէօղ ու շիկափօկ է եղել, ոչ թէ խորհրդանշել է «փրկագինը»: Սրան հակառակ ունենք Աբեղեանի կարծիքը, որ ամբողջովին հիմնուած է Խորենացու տուած մեկնութեան վրայ. «Արտաշէսն աղջկանը փախցնելուց յետոյ՝ նրա հօրը տալիս է մեծ վարձանք, «մորթ կարմիր լայքա շատ եւ ոսկի բազում»: Այս եւս մի սովորական կենցաղական գիծ է, որ մինչեւ վերջերս յարատեւում էր հայերի մէջ»³⁸: Թէ Խորենացու գործն ինչ վերաբերմունքի է արժանացնում Ադոնցը, թերեւս կարողացանք ընդհանուր գծերով ներկայացնել, սակայն պատկերն առաւել տեսանելի դարձնելու համար հակադրենք իր ինքնագնահատականի տողերը. «Նախարարութիւնների մեր լուսաբանմամբ Արշակունեաց նախորդող շրջանի հայ անցեալը պարուրող կիսախաւարում մի ճառագայթ է յայտնուում, եւ հիմք է դրւում հայ պատմական կեանքի յաջորդ ծաւալուն փուլի գիտական ըմբռնման համար»³⁹: Եթէ անգամ մոռացութեան մատնենք Միքայէլ վարդապետ Զամչեանի եռահատորը, միեւնոյնն է հարց կառաջանայ. արդե՞ծ մարդկային էութեան զարդ հանդիսացող համեստութիւնն այստեղ չի վրիպել: Պատկերը նոյնն է նաեւ այն բոլոր հատուածներում, ուր Ադոնցը գրում է՝ «Մենք նրա [Խորենացու] հետ չենք տարբերում ծագումնաբանութեանը վերաբերող հարցերում»... կամ «Մեր որոնումների արդիւնքները որոշակի իմաստով նոյնական են...»⁴⁰՝ նկատի ունենալով իրեն ու Խորենացուն եւ ուշադրութիւն չդարձնելով, որ 1500 տարի առաջ ապրած հեղինակի, համազգական պաշտելի սուրբի հետ չափուելը, համեմատուելն ու առաւել եւս զուգադրուելը անընդունելի են:

³⁶ Տէս Արմենիա..., էջ 305:

³⁷ Տէս Արմենիա..., էջ 188:

³⁸ Մ. ԱՔԵՂԵԱՆ, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, Ա., Պէյրութ, 1968, էջ 57:

³⁹ Տէս Արմենիա..., էջ 493 ընդգծումը մերն է.— Մ.:

⁴⁰ Անդ., էջ 489, 491:

Այժմ վերադառնանք վերելի «անհաւանականին», որ հնարաւոր է այսօր Ադոնցին որպէս բաբան գործածելով առաջ տանէին, եթէ ժամանակին «անհաւանականի հաւանականութիւնը» վերացրած չլինէր Հրաշեայ Աճառեանը: Այս կապակցութեամբ մի քանի անհրաժեշտ քաղուածներ կան ենք «էջմիածին» ամսագրի 1962 թուականի Դ. համարից: Պարբերականի Պատմա-բանասիրական խորագիրը բացող «Մեսրոպ Մաշտոց» յօդուածում Աճառեանը գրում է. «...անցնենք Ադոնցին, որ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1925, մայիս—նոյեմբեր, մի ընդարձակ ուսումնասիրութիւն ունի Մեսրոպի այս շրջանի գործունէութեան մասին... Իր ուսումնասիրութեան մէջ (յատկապէս տե՛ս «Հանդէս Ամսօրեայ», էջ 435—436), Ադոնց, որ տեղեակ չէ ո՛չ Գ. Տէր-Մկրտչեանի յօդուածին եւ ո՛չ էլ Թորոսեանի, ոչ միայն մէջ է քաշում Ռաբուլին (412—435), այլեւ Ակակին, որ Ամիդի եպիսկոպոս էր 419—420 (sic!) թուականից սկսած: Նա եզրակացնում է, որ Մեսրոպի հանդիպումը նրանց հետ չէր կարող լինել ո՛չ աւելի առաջ 420-ից եւ ո՛չ աւելի ուշ 435-ից: Ուրեմն այս միջոցին պիտի ընկնէր գրերի գիտը, հետեւաբար Կորիւնի տուած թուականը սխալ է: Երեւոյթը Ադոնց որակում է «ժամանակական անհեթեթութիւն» անունով: Աւելի յետոյ, ուսումնասիրութեան վերջին մասում (էջ 535), Ադոնց, ընդունելով հանդերձ, որ 406 թուականից առաջ արդէն տառերը գտնուած էին, երկրորդ անգամ ճամփորդել է տալիս Մեսրոպին Միջագետք՝ 420—425 թուականներին, այս անգամ զուտ կրօնական նպատակներով՝ Նեստորական դաւանանքի գործով: Զարմանալին այն է, որ Ադոնցը խաբեբայ է համարում Կորիւնին կամ ծածկամիտ եւ Մեսրոպի այս ճամփորդութիւնը, որին, ըստ Ադոնցի, Կորիւնն էլ մասնակից ու գործակից էր, թաքցրած է համարում...»: Սրանից յետոյ Ադոնցի մտքերը թուելով՝ Աճառեանը հասնում է Ադոնցի՝ մեր կարծիքով նպատակային դրոյթներից մէկին. Ադոնցը պնդում է՝ «Եթէ Թէոդորի աշակերտը իբրեւ սոսկ գրիչ մասնակցում է գրերի գիտին, հարկաւ, նրա ուսուցիչն աւելի շօշափելի նպաստ պիտի բերած լինէր նոյն խնդրին...»: Թէ «աւելի շօշափելի նպաստ» ասելով՝ Ադոնցն ինչ դեր էր Մաշտոցից խլելով նուիրաբերում ուրիշին, այլեւս կարելոր չէ, որովհետեւ Ադոնցի տրամաբանական գիծը փշրելով՝ Աճառեանը ժամանակին փակել է հարցը. «Կարելի՞ է միթէ սրանից հետեւցնել, թէ ուրեմն Մեսրոպ գրերը հնարել է Թէոդորոսի օգնութեամբ եւ հենց նրա քահանայութեան 383—392 թուականներին... Այսպիսի եզրակացութիւն հակառակ է բանական դատողութեան: Ուրախ ենք, որ Ակինեան եւս («Հանդէս Ամսօրեայ», 1935, էջ 515) տեսել է Ադոնցի

այս անտեղի վարմունքը եւ պահանջում է, որ «շափաւոր լինի իր ամենեթեք եզրակացութեանց մէջ»,— Ակինեանի բառերով ամփոփում է Աճառեանը:

Տարբեր առիթներով յիշատակեցինք Մալխասեանցին, Աճառեանին եւ Աբեղեանին, հիմնուեցինք նրանց ժառանգութեան վրայ: Այժմ ճիշտ տեղն է խոստովանելու, որ այս հայագէտների ընտրութիւնն արուել է հետեւեալ սկզբունքներով՝ նախ, որ նոյն ժամանակաշրջանից են, ինչ Ադոնցը: Երկրորդ՝ իրենք եւս արտասահմանում են սովորել ու թեզեր պաշտպանել, ուստի կարող էին եւրոպաներում մնալ ու հրճուել բրօֆէսոր յորջորջմամբ... իրենք նոյնպէս կարող էին մեղանչել ազգային հանդէպ եւ արժանաւ օտարների խրախուսմանն ու գովեստներին. թէ՛ անցեալում, թէ՛ այսօր առաջխաղացման շատ եղանակներ նոյնն են, իսկ կամքի ազատութիւնն ընկալում է առանց բարոյական սահմանափակումների: Մեր կատարած ընտրութեան գլխաւոր չափանիշը Մալխասեանի, Աճառեանի եւ Աբեղեանի վերաբերմունքն է խորենացու դարաշրջանին... գայթակղութեանը կուլ չգնալը:

Ամենասկզբում ասել էինք, որ մեր պատմութիւնը խլել ցանկացող չարակամների ձախողման պատճառը մեր յամառ պայքարը կամ անզիջում կեցուածքը չեն: Նշել էինք նաեւ, որ Հայոց պատմութեան դէմ ոտնձգութիւնները, հակահայ «քննադատների» գրուածքները ո՛չ զայրացնում են, ո՛չ իսկ նեղում: Երբեմն մենք անգամ արժանի վերաբերմունք չենք դրսեւորում Մաշտոցի, Խորենացու, Կորիւնի... «քննադատների» հանդէպ... նոյնիսկ հակառակը: Համացանցային գրացուցակը եթէ նայենք, կտեսնենք, որ վերջին տարիներին Ադոնց աւելի շատ է տպուել, քան Մալխասեան, Աճառեան եւ Աբեղեան միասնական հաշուարկով: Մինչդեռ հրատարակչական գործում ճիշտ ընտրութիւնը ցանկալի է:

ԳԷՈՐԳ ՄԵԼԻՔ-ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ

ԳԷՈՐԳ ՄԱԴՈՅԵԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու

ԱՐՇԱԿ ՄԱԴՈՅԵԱՆ

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Մովսէս Խորենացի, 5-րդ դար, Ե. հարիւրամեակ, Մալխասեան, Աճառեան, Արեղեան, Թումանով, Թօմսօն, Ադոնց:

РЕЗЮМЕ

В книжном обзоре рассматриваются некоторые аспекты касательно «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци. Подчёркивается, что Р. Томсон и К. Тумановф личных, самостоятельных наблюдений по поводу датировки данного произведения не имели, а всего лишь слепо повторяли критику предыдущих авторов, аргументации которых к моменту выхода в свет томсонско-тумановфских замечаний уже были опровергнуты.

SUMMARY

The book review discusses some aspects concerning the “History of Armenia” by Movses of Khoren. It is emphasized that R. Thomson and K. Tumanoff did not have personal, independent observations on the dating of this work, but only blindly repeated the criticism of previous authors, whose arguments had already been refuted by the time Thomson-Tumanoff’s remarks were published.

